

לחקר על ה"כלא" בתקופת הגאונים

חדשי הכלא-הכלה (1) אלול ואדר, הידועים לנו כבר מתקופת התלמוד, וזו לערך מיוחד במשך אותו הזמן שהגאונים נהלו את ישיבות סורא ופומבדיתא. היו בתקופה הזאת ובפרט במאה האחרונה עמדו הישיבות במרכזו של העולם היהודי ורכזו אליהן את זיקת כל היהדות שבתפוצות הגולה. אף ניתן לומר, כי עמדתן של הישיבות הללו היתה נבונה מאותה העמדה שתפשו בתקופה הקודמת בזמן שעמדו בראשן האמוראים (2). תפקידן בתקופת הגאונים לא הצטמצם בלמוד או בחקירה עיונית של ההלכה אלא רחב ונסב במדה רבה גם בהוצאת פסקי דין ותשובות לשאלות שבאו אליהן מכל קצוי ארץ. דרכן היתה זו שהגאון אשר השאלות באו אליו היה הן יחד עם חכמי כל הישיבה במשך חדשי הכלא על כל השאלות שהגיעו אליו במשך חצי השנה (3), ורק במקרים יוצאים מן הכלל השיבו תשובות גם בתוך חצי השנה (4). וכך עלתה הכלא לחשיבות יתרה בקביעת ההלכה המעשית. בקשר עם זה עלינו להזכיר שהיו לפעמים סתירות בין פסקי הדין שיצאו בסורא ובין אלה שיצאו בפומבדיתא (5). מקורן בזה שיישיבת סורא כתוצאה מיסודה ע"י רב שלמד בא"י נטתה יותר לא"י והחשיבה הרבה יותר את התלמוד הירושלמי מפומבדיתא (6). (זה מתברר גם כן מתוך ס' המתיבות שנתחבר בישיבת סורא ושמשמש דרכה בתלמוד ירושלמי (7)). ומה היא עמדת הספרות שלאחר תקופת הגאונים כלפי חלופי פסקים אלה? בדרך כלל נתקבלה אח"כ דעת ישיבת פומבדיתא, והסבה העיקרית היא שיישיבת פומבדיתא האריכה ימים אחרי סורא.

(1) בתלמוד הכתיב "כלה" ובספרות הגאונים "כלא".

(2) ראה מאמרו של קרויז, לקורות הגאונים ב"הציסה לח"י" כרך ז' עמוד 229 וניצברני בבוא לגנוי שעכטער ח"ב עמוד א'.

(3) למשל נ"ה (= תשובות הגאונים שהו"ל הרכבו) פי' קע"ח: "שאלתא אילין דשדרו... נפקי לקדימא לבבא דמתיבתא לבי דינא דבימא ורבנא האוי וכול' בכלא דאדר דשנת אלפא ותלת מאה ועשרין ותרתין... ופקדינא וכתבו תשובה כי דאחה".

(4) אסף במאמרו "האם כתבו הגאונים את תשובותיהם רק בכלה דאדר?" ב"ידיעות הטבון לסדעי היהדות" כרך ב' עמ' 49.

(5) הג"ל: חלופי מנהגים והוראות בין ישיבות סורא ופומבדיתא. וראה ספתחות לגנוי שעכטער ח"ב ובאוצר הגאונים ערך חלופים בין גאוני סורא וגאוני פומבדיתא.

(6) על יחס הגאונים אל התלמוד הירושלמי ראה פויננסקי, "הגאונים והירושלמי" בספרו עינים שונים עמ' 17 והלאה.

(7) ליון בסבואו למ' המתיבות.

חכמי ספרד ובהם כבר ר' יוסף בן אביתור שחי במאה העשירית⁶, אבל גם הרי"ף שחי כמה דורות אחר כך העדיפו את דעת פומבדיתא. והנה הרי"ף היה במובן ידוע אבי הראשונים ולכן הלכו בעקבותיו.

השואלים שהיו מקבלים את תשובת הגאון מבלל היו רגילים לאמץ את התשובות בכרכים מיוחדים שיהיו לשאלות ותשובות⁷, ולכן היה צריך הגאון להתחשב עם זה שהאז הורמנות להשואלים לעיין בפסק דינו שהשיב לאחרים¹⁰. ואמנם הגאונים גם הם עוררו את החכמים בכל מקום שהם שיפנו ויחזרו ויפנו אליהם בשאלות עיוניות ומעשיות, וכמה פעמים גם הביעו תמרונם במכתביהם על שחלדו לפנות אליהם או שלא קבלו מומן רב שאלות וקישויות משואלים שלפניהם פנו אליהם¹¹. ועל ידי זה שנתחברו התשובות, כאמור, על פי רוב ביחוד בחדשי כלא, נרמו הדברים לרובם את כל הגולה אל הגאונים וישיבותיהם, עד כי גם בני ארץ ישראל היו פונים אליהם אף בזמן שהישיבות בארץ ישראל עמדו במלוא פריחתן, ויש לפנינו שאלה שנשלחה אל רב האי גאון מארץ ישראל¹². והנה העובדה שהיהדות כולה ראתה בישיבות סורא ופומבדיתא את המוסד המישפטי העליון שלה מתבארת בזה. שהגאונים היו יורשי מקומם של האמוראים¹³. עד כמה מסורות הגאונים מדויקות הן אפילו בפרטיהן, יוכיחו לדוגמה הציטטות הבאות: „אנחא הכי נקטינן והכי נמרינן מן רבנן פשטאי דשאלתא דאיתאמרן במתיבתא בפרקי מן שני קדמוניות לשון הוה“¹⁴ או „ידעינא דוכתיא דחד חד ומושב דיליה והרבה משיחותהן (של גאונים שחיו לפני כמה דורות) ויומא יומא מן פירוקיה

⁶ בתשובתו הנדפסת בשערי צדק נ' א' כ"ט הוא מוסך על פסק ש"שגור מתיבתא הקדושה" והכונה לישיבת פומבדיתא, מביין שהפסק הזה מתנגד לזה של ישיבת סורא הידוע לנו מאור זרוע ה"א ס' תר"ה.

⁷ כך נמצא בנינו קטע שמיצאו כנראה מקירואן: „כתב אדוננו האי גאון ו"ל בשאלות בני מדרשו בכרך הנדיל בתשובת השאלה שהיא תשעים למנין השאלות“, מובא אצל מאנן י. ק. ר. ס"ח כרך ו"א עמ' 449 ובשלמית באיצר הגאונים לפסחום עמ' 81. אפשר שתשעים תשובות אלה באו כולן מרב האי גאון.

¹⁰ יש בדיני הרבה מכתבים, שבהם כתבים הגאונים בפירוש שמיכריהם הם לבקש תמיכה בשביל הישיבה מפני שפסקי השאלות לבא.

¹¹ ננין במכתב שנדרס בי. ק. ר. כרך ו"ה, עמ' 401 והלאה.

¹² „שאלה זו באה לפנינו מקן ימים מעו[מים] מהחכמים החברים שבירושלים“, ג"ה סו' ס"ד. הגאון הארצישראלי שלמה בן יהודה שלח את בנו יהיה אל ישיבת רב האי, עיין מאנן, היהודים במצרים ובארץ ישראל תחת ממשלת הפטריארכים (אנגלית) כרך א' עמ' 115.

¹³ כך כותב רב צמח גאון בתשובתו לאנשי קירואן אודות אלדר הדני (עפשיין, אלדר הדני עמ' 8): „עיקר החכמים והגבאים לבלל גלו והם יסדו את התורה וקבעו ישיבה בנהר פרת מימי יהויכון מלך יהודה ועד היום הזה והם היו שלשלת החכמים והנבואה ומהם תורה לכל העם ויצאת“.

¹⁴ ג"א (= תשובות הגאונים שהו"ל אסף) ח"א עמ' 74.

(כלי שיעוריו יום יום) היכא הוה יתיב ומאי דרש ומאי איתמר במתיבתיה" (15).
 בידו ראשי הישיבות ומהם גם בידי תלמידיהם היו איפוא ידיעות מפורטות על
 וכו' בעל פה של דורות שעברו (16). כמובן היה בידיהם ארכיוון (בית נזים),
 שנשמרו בו התעודות החשובות וכתוכן גם פסקי הדין שיצאו מהם (17). כך למשל
 מסתמך רב האי נאמן על זה, ש"יש בידינו פסק דין שכתב אדונינו מר רב חנינאי כהנא
 בר הונא ריש מתיבתא תלמיד מר רב יהודאי ז"ל ומיתתו לחיי העה"ב טהור
 וקדוש" (18). אף על פי שפסק דין זה יצא יותר מלפני מאתיים שנה.

כפי הנראה התנהלו התלמידים בישיבות הגאונים רק במשך חדשי הכלא. כן
 כותב רב שרידא פעם אחת ש"שאלתא מטא לקרמנא בזמן פסחא ופקידנא וקריו יתהון
 בכפנא (צ"ל בכנפיא) דרבנן מוכחרי" (19). כלומר שלא בפני התלמידים שנשעו
 הביתה אחרי גמר הכלא ונשארו שם עד הכלא הבאה. בלישון עוד יותר ברורה כותב
 רב שרידא במקום אחר בנוגע לשאלה שהגיעה בערב פסח (ישיבתה) — דרך אנב —
 עיונית נרדא ועל כן לא דחוקה ביותר): "לאחר שנפטרו אלופים וחכמים ותלמידים
 מלפנינו] בשלום איש לביתו ולאחר שיצאו ימי הפסח צוינו ושרנו על החכמים
 ובאו לפנינו" (20). במפורש אמור פה שרק החכמים חזרו ולא התלמידים, ואף
 על פי שגם הם השתתפו במשך חדשי הכלא במדה שוה בדיון על השאלות (21).
 במשך רוב השנה נשארו איפוא מסביב לטאון בדרך כלל רק חלק מיוחד של תלמידי
 חכמים, "כנופיא דרבנן מוכחרי", כפי הנראה המועצה המצומצמת של הישיבה,
 ולכן מה שכתב רב שרידא בכתב אחד (22) ש"אבותינו ואנחנו יושבים מהבוקר ועד

(15) תשובות גאונים טורח ימערב סי' ק"מ, ובנוסף יותר מדויק באיצר הגאונים על
 יבמות סי' ס"ב.

(16) בידיהם היו "ספרי דוקאני" כן התלמוד ועל פיהם קבעו את הגרסה הנכונה,
 למשל ג"א ח"א סי' ע"ג. גם הראשונים שכספד השתמשו ב"ספרי דוקאני" אלה
 ומזכירים אותם לרוב.

(17) אסף כמאמרו הנ"ל האם כתבו כו' עמ' 51 והלאה.

(18) שיערי צדק ד' ג' ו"ב.

(19) י. ק. ר. ס"ח כרך ח' עמ' 414. הישיה גם אגרת רב שרידא נאמן הוצאת ליון
 עמ' 113, 120 וקרוים ב"השלח" כרך ס' עמ' 345.

(20) ג"א ח"ב עמ' 144.

(21) זה יוצא מתוך דבריו ר' נתן הבבלי, עיון הערה 35, "בכל יום מהחודש אדר אדם
 מוציא אליהם כל השאלות שהגיעו אליו ונותן להם רשות שישיבו תשובה עליהם",
 ובוה הוא מתכוון "לכל התלמידים" שזכרו שם קודם. אסף במקום הנ"ל ואנשיטין
 ב"יטרענע" להיסטוריה ולמספרות שבתקופת הגאונים עמ' 21 הערה 4 מביאים תשובת
 רב עמרם (תשובת הגאונים הוצ' ליק סי' ג"ו) שכתוב בה ש"קראו" השאלות
 "כשיושבים לפנינו... כל התלמידים". אבל מזה אינו יוצא שהם השתתפו גם
 בחבור התשובה, אלא רק שנקראה לפניהם כפי שכתב רב נתן ש"בתכלית החדש
 יקראו התשובות והשאלות במעמד כל החבורה כלה".

(22) טאנן, טכסטים ומחקרים על ההיסטוריה הגאנית (אנגלית) עמ' 96.

הערב שופטים אותם ומלמדים אותם בין ביחוד ובין ברבים", מכון רק למספר מצומצם של תלמידים.

חשיבות חדשי כלא היתה כה גדולה בעיני החכמים שהשתתפו בה, עד שחלקו לפיהן את השנה לשני חלקים, "חצי שנה רגילין רבנן דקרי לה כלה והשנה תרי כלה"⁽²³⁾; ובאמת היו הכלות הפרקים הכי חשובים של השנה לכל אלה שהקדישו את זמנם ללמוד תורה. הוטל אליהם מדי פעם בפעם להתכונן לאותם הלמודים שהודיע להם הגאון מרם נמר הכלא שעברו, וכאשר התאספו בחדשי כלא נשאו ונתנו בהן בהתעמקות ואז נבחנו גם בחינה כוללת, ומה קבע להם הגאון ללמוד? לפי ספור רב נתן⁽²⁴⁾ ואגרת רב שרירא גאון⁽²⁵⁾ נקבעה בכל פעם מסכת אחת. אבל אנו רואים שלא נשמר סדר זה תמיד. הגניזה⁽²⁶⁾ מוסרת לנו ידיעות בנידון זה בראש שתי שאלות: א) "אתיאן באדר דשנת קס"ט כד איתני הגול עצים ובא לו כהן"⁽²⁷⁾ וב) "תוב שאל' דאתין בחנוכה שנת ק"ע כד גלו מרף והחולין"⁽²⁸⁾; מובן "גלו" הוא פירושו⁽²⁹⁾. לפי זה למדו בשנת 1109 למנין השטרות, והיא שנת 857 לספה"ג פרק ט' של בבא קמא ופרק ז' של יומא, ובשנה הבאה⁽³⁰⁾ פרק ד' של יומא ופרק ד' של יבמות. מזה יכולים אנו לראות ראשית שלפעמים למדו שתי מסכות במשך כלא אחת ושנית (אולי כתוצאה מזה) שלא עברו תמיד על מסכת שלמה וכשלמדו אותה לא שמרו על סדר פרקים. יש מקום להשערה שלמדו על כל פנים רק מסכת אחת עקבית, כי רב שרירא כותב⁽³¹⁾; "אנחנא אוספיים את האלופים ואת החכמים בכל כלא וכלא וערסים ממכתא דכלא ומגלים עוד מסכת אחרת". הוא מבדיל בזה בין ה"מסכתא דכלא" שאותה

⁽²³⁾ ס' העתים לר' יהודה ברוילאי עמ' 248. הכתיב "כלה" במקום כלא, כמו שהנאינים רגילים לכתוב, יצא בודאי רק מידי מחבר הספר.

⁽²⁴⁾ (עיין הערה 35): "כל אחד ואחד מן התלמידים במקומו נורם ומעוין כל אותם ה' תרשים הסמכתא שאמר להם ראש ישיבה בצאתם מעמו".

⁽²⁵⁾ הוצאת לזין עמ' 94 ע"פ "נוסח ספרדו": "הכי תקינו רבנן למתני בכל שתא ושזא תרתין מסכתא".

⁽²⁶⁾ הספרות על הגניזה רשם י. קליון בספרו תולדות הישוב היהודי בא"י עמ' 278 והלאה.

⁽²⁷⁾ גיוניקא עמוד 326. ⁽²⁸⁾ ג"א ח"ב ס' קמ"ד, ועיין שם בהערות המו"ל.

⁽²⁹⁾ ראה בעירובין דף ג"ג ע"א "הגלו מסכתא" ובפ"ו רש"י: מפרשין שמישתיהן ומסקדקין בטעמו של רבב עד שמתושב בלבן. רש"י מביא פירוש אחר: למדו לאחרים, אבל פירוש זה אינו הולם במכתבו של רב שרירא, שהיה הוא מבדיל בין "גורסים" ובין "מגלים". ומשמע זה אינו מדויק גם תרגום של לוי במלוט כרך ג' עמ' 169 במובן: הודיעו. – וראה הוריות י"ד ע"ב: שקצין ופירש"י שם (העירוני על זה הרב יחואל יעקב ווינברג ג"ו), מזה מתברר שאי אפשר לתרגם את המלה "מגלים" (על יד הערה 31): מתחילים, כמו שחייש לזין ב(תולדות) רב שרירא גאון עמ' 4.

⁽³⁰⁾ הנם שכתוב בראש התשובה שלמדו את הפרקים כתוכה, יש להניח שהלמוד הזה היה הכנה לכלא הבאה.

⁽³¹⁾ סעדיאנא עמ' 118.

הוא "גורם", כלומר מלמדה בעיון ובאיפן שיטתי ובין "המסכת האחרת" שאותה הוא "מגלה" בלבד, וכנראה המובן כך, שבמסכת זו פירש רק את המקומות הקשים ביותר, ודוקא זה מתבטא ע"י המלה "גלה" (32). ויש שמסכות אחדות לא נלמדו כלל (33). לכן נמצא בין הטעמים שהביאו הגאונים שלא לומר "כל נדר" גם טעם זה, שאין ביכלתנו להתיר נדרים מכיון שחסרות לנו הידיעות ההדושות לכך בגמרא המתאימה (מסכת נדרים) (34). — דין וחשבון מדויק על הלמודים במשך חדשי הכלא עם תאור מפורט של שנת ההוראה, על דרך בחינת התלמידים ועל עונש הנחשלים גמסר לנו בן התקופה נתן הבבלי בקטע (35) שנשאר לנו מחבורו ההיסטורי על תולדות הישוב היהודי בסורא (36).

אף שהמושג "כלא" = "כלה" ברור הוא למדי, הגה על מוצאה האטימולוגי ישנם חילוקי דעות הרבה. לוי (37) סובר שהוא מלשון כלה במובן הרגיל, כלומר ארוסה, והוא כני רגיל לכנסת ישראל בתלמוד ובמדרשים, והוא כלתו של הקב"ה כביכול, שקבלה את התורה, לכן, כך מסיק לוי, יכולים להשתמש במלת כלה במובן תורה ולמד תורה בכלל. אמנם כל אדם יורה שפירוש זה הרשני הוא. — לדעת קהוט (38) נגזרה ממלים הערביות "כליה", אוניברסיטה (39), או "קליה", קבוצת אנשים, או מלשון פרסית "כלאה", זר ועטרה, שהחכמים היו רגילין לשבת בעיטול. אמנם נגד פירוש קהוט העירו כבר (40) שדווקא מאד עבחרו במלה זרה בעוד שיש מלות עבריות מתאימות. — לפי בן יהודה (41) מובן המלה הוא מכסה, כי אספות הכלא לא מצאו די מקום בתוך בית הישיבה עצמן, אלא בחצר, ומפני זה היו צריכים לכסותו מפני חום השמש. אבל גם זה אינו מתישב על הדעת. — גאפ שטיין (42) מזהה "כלה" עם שורה, שבמקום "אותבה בדדי דנשי" (כתובות דף ס' ע"א) נמצא בתשובת טאן (43) "אותבה בכלא דנשי" וכפי שאנו יודעים מכסדר ר' נתן ישבו לפני הגאון בז' שורות. אמנם בזה מצא רק את מעבנה של המלה, והפירוש האטימולוגי עודנו חסר. — פירושו של קרויס אינו מציח את הדעת. לפירו (44)

(32) יש להזכיר שהשורש גלה משמש גם בהוראת למוד סתם, השוה הטכסט על יד הערות 28 291.

(33) כנגד לזה כותב רב שרירא באגרתו (השוה הערה 25) "דהדר תלמודא כוליה בתלתין שנין". אבל אפשר שהוא סמוך בזה רק לתקופה התלמודית שסמנה הוא כדבר שם.

(34) תשובות הגאונים הלכות פסוקות ס' קב"ב.

(35) סדר החכמים וקורות הימים ח"ב עמוד 87.

(36) באחרונה אלבונג ב"ידישים לקסיקון" כרך ד' עמ' 408.

(37) מלון כרך ב' עמ' 331.

(38) ערך השלם כרך ד' עמוד 227. (39) סכאן חידוש המלה מכללה לאוניברסיטה.

(40) ראה קרויס, כלה וחדשי כלה ב"השלח" כרך מ"ג עמוד 65 והלאה.

(41) מלון עמוד 2380. (42) י. ק. ר. ס"ח כרך ז"ב עמוד 369.

(43) ג"ה סימן רי"ב.

(44) "השלח" שם, ס' הזכרון לר"ש פונסקי עמ' 146.

מובן מלת כלה הוא **compendium**; את המובן הזה הוא מוציא ממאמרים ב"כלל של דבר" או ה"כלל העולה מן הדבר". הוא סובר שנסדרו חדשי כלא כדי להכניס את מי שבא לישיבת הגאון מדר עד כמה שאפשר בתוך עקרי תורתנו, והם משנה ותוספתא. אבל לזה מתנגד ביתר (46) שלמדו בו, כמובא לעיל, לא רק כללים ועיקרים, אלא את התלמוד גופו ונשאו ונתנו בו וגם נבחנו בבחינה אחר גמר לימודם, ומה שהוא כותב שרק ה"סינאט האקדימאי" למד כללים אינו מתישב כלל על הדעת. — שוב נביא השערנו של לויט ב"כלא" שרואה ב"כלא" ראשי תיבות של "כנסת לומדי התורה"; השם כנסת היה, לפי מה שהוא רוצה להראות, כני לבתי ספר בשביל בלתי מבתורים (47) ובני בבל בעניינותם כגו בראשונה את ישיבותיהם בשם פשוט זה. אבל אי אפשר לקבל פירושו זה מכמה טעמים וכבר העירו על זה אחרים (48). — יזכר גם פירושו של הרב יצחק ווערנער (49). לפי דעתו נקראת ישיבה גדולה של תלמידי חכמים בשם כלה ששם היו "משערים ומודדים דבריהם", והמלה נגזרה מן השורש "כול" עש"ה ישע' מ, י"ב, וכל בשליש עפר ארץ. אבל מלבד שאין ביאורו מספיק שנותנים שם לישיבה בשביל שת"ח משערים את דבריהם, הרי צריך מבטא המלה שהיא משרשי ע"י להיות פְּלָה (כמו קָמָה מ"קום"), ולא פְּלָה.

אני מציע פה ביאור חדש למלה פתומה זו. נראה לי שהוראת המלה בשתי הגרסות שלה "כלא" ו"כלא" היא כנסת. המלה נגזרה מן השורש כלל, שנמצא בספרות הגאונים [בנפעל ובהפעיל] במובן של התכנס, התאסף, למשל: "ואצאה להכלל יום אחד להשמיע קול ננהי ע"ל דרעה הוואת" (50) או "וראוי לכם לגדותו ואם יבא אליכם הוהרו בנפשותיכם ולהכלל עמי" (51) (כדי להפריע בעד המשא והמתן עם המנודה) או "ורוצים אנו מכב להכלל כל הוקנים לירושלים" (52). דימוני שאין במובן המלה מעורה זו שום קושי דקדוקי, אנו מוצאים

(46) יש לשום לב גם לזה שדעתם של הגאונים לא היתה ניהה סלידה "הלכות קטועת", עיין תשובת רב פלגאי בתשיב' הג' "חמדה ננוה" סי' ק"י.

(47) במאמרו הארוך ב. Hebrew Union College Jubilee Volume עמ' 211 והלאה.

(48) כך הוא מפרש המלה כנסת ב"בני הכנסת (בכורות ה' ה'), אבל אין צורך בפירוש זה. ראה "אוצר לשון המקרא והמשנה" כרך ב' ע' 404: "האנשים המועדים לבא תמיד להתפלל בבית הכנסת ומחוקים לבני תורה ויראי חטא". — כנסת = בית כנסת הוא כמו מדרש = בית מדרש; השיה מה שכתב לוי (בתולדות) רב שרירא [און עמ' 4 הערה 6.

(49) קרוים בם' זכהן לפוננבקי עמ' 146 ופונלמאנן בירחון שנת 1927 עמוד 228.

(50) שיה יצחק (מט. לואים בלי שנה) עמוד 56.

(51) מאנן, יהודי מצרים כרך ב' עמ' 81 שורה 19.

(52) שם עמ' 119 שורה 12. (53) שם עמ' 177 שורה 15.

אותה ב, "שמה" מ, "שמם", או "חלה" מ, "חלה" או "חמה" מ, "חמם", כפי שהראה קרויס⁶⁵. — הכתיב "כלא" הוא הצורה הארמית של המלה⁶⁶.

את פירושו זה אפשר לבסס בארבע ההוכחות הבאות. שני השמות: "חבורה", הכני הרגיל של ישיבת הגאון הארצישראלי⁶⁷ ו, "כנופיא דרבנן מובחרים", כנראה המעצה המצומצמת של הישיבה, שנקראים בהם מושגים הקרובים מאד למושגנו, נגזרים גם כן משרשים שמוכנסים הוא קבין, כנס. קרובה לשם "כלא" המלה "מסבה" משורש סבב הנמצאת במכתבו של רבי שמואל בן עלי במוכן של חזן תלמידי חכמים; היא מזכיר⁶⁸ את "חכמי המסבה" או את "ראש המסבה". הוכחה ברורה לפירושו זה של מלה כלא-כלה במוכן כנסת יוצאת לפי דעתנו מזה, שרב שרירא מספר באגרתו⁶⁹ ממאורע שקרה בכנרד כאשר היו נאספים שם כל חכמי הארץ בשבת נח, שבת הכבוד של ריש גלותא, "בבי כנישתא דבר נשלא בכלא רבתי"⁷⁰. לפי הנראה אין רב שרירא מתכוין פה לאותה הכנסת שהיתה בישיבת הגאון בימי אדר ואלול. ולכן נראה לי שאין מקום לאותם הפירושים⁷¹ שעל פיהם אין הוראת המלה בפני עצמה כנסת אלא שכינו את הכנסת הנוכחת בשם זה, מכיון שהיא מתאר יפה את מהותה או, לפי דעת אחרים, את אופן הלימודים שהיה נהוג שם. אבל אם כן, אך יתכן שרב שרירא בחר בבטוי "כלא" רבתי בדברו מאספה אחרת לנמרו, וגם אין לחשוב שהשתמש במלה כלא בדרך השאלה בהיות שבמקרה שלט לא התאספו כדי ללמוד, אלא כדי לקבל פני ריש גלותא כמו בכל שנה, ואם כן היא משונה בטבעה מן הכנסת שבימי אדר ואלול.

נמצינו למדים שהמוכן "כלא" = "כלה" הוא כנסת. ישנן הרבה מלים שהוראתן כמו כן כנסת⁷², ומתוכן בחרו ב, "כלא" = "כלה" כשרצו לסמן אותה הכנסת שהיתה בישיבת הגאון בימי אדר ואלול; הכנסת לכבוד ראש הגולה נקראת מפני זה "כלא רבתי" בדוספת שם תואר. שמוש זה של המלה דומה לשמוש מלת

⁶⁵ "השלח" כרך מ"ג עמ' 70.

⁶⁶ בין כך ובין כך המלה היא לשון נקבה.

⁶⁷ באכה, לתולדות בתי הספר של א"י בטאה הנ' והד', ירחון שנת 1899 עמוד 345 זהלאה.

⁶⁸ בקובץ אגרות ר' שמואל בן עלי שהו"ל אסף עמ' 13.

⁶⁹ הוצאת ליון עמוד 111.

⁷⁰ כך הנרסה הנכונה, כפי שהראה קרויס ב, "השלח" כרך מ"ג עמ' 71.

⁷¹ המזבאים למעלה על יד הערות 37 עד 49.

⁷² הגאונים משתמשים לפעמים במלה עצרת, הווה המקומות שמביא מאנן, טכמטים עמ' 86 הערה 66. כונתם בזה כנראה לכל כנסיות דתיות (וביחוד לתפלות בבית הכנסת), ולא רק לתעניות צבור, כמו ששיער מאנן שם.

חברה, שהוראתה הראשונה היתה גם כן כנסת, אלא שאחר כך נצטמצם שמושה וסמנו בו מושג מיוחד (ישיבה).

בין החכמים שעליהם היה מוטל תפקיד מיוחד במשך חרש הכלא יש להזכיר ראשונה את שבעת "ראשי כלות", ולמה נקרא שמם ראשי כלות שכל א' מהם ממנה על עשרה מן הסנהדרין⁶¹. ממקורות אחרים אנו יודעים שתואר זה היה ניתן גם לאנשים אחרים, שהצטיינו בלמדניהם או על ידי עבודתם למוצת הישיבה, לאות הצטיינות מיוחדת; תואר זה היה מצוי ביותר בקירואן⁶².

ידוע נזכרים ראשי כלא בתפלת יקום פורקן, שכך כתוב שם: "לרישי כלי ולרישי גלותא ולרישי מתיבתא ולדייני די בבא". לפי הפירוש הרגיל "רישי כלי" הם החכמים שהיו ממנינים להורות בישיבות הגאונים ולפי זה מופלא ומזור שהמלים "רישי כלי" נרפדות הן על ידי "רישי גלותא"⁶³ מן "רישי מתיבתא". דרכי חושב⁶⁴ שרישי כלי הם רבני ארץ ישראל ובכונה הם נזכרים לפני רישי גלותא, אבל התומר שנגלה בזמן האחרון אינו נתן שום אחיזה להשערה זו, שהרי אין אנו מצאנים אף פעם אחת תואר זה לחכמי א"י. ברליגר מעיר⁶⁵ שבנוסף ה"מחזור וטרי" חסרות המלים "רישי גלותא", אמנם בזה לא סרו כל הקשיים, הקושי הגדול ביותר הוא בזה שהמלים "רישי כלי" היו צריכות להאמר אחרי "רישי מתיבתא ודייני די בבא"⁶⁶, כי מדרגתם היתה לפי הסדר המקיבל בישיבות אחרי ה"דייני די בבא"⁶⁷. במרם אשיב על זה עלי להעיר על מקום אחר סתום בתפלת "יקום פורקן" שצריך ביאור, והוא "חבורתא קדישתא די בארעא דישראל ודי בבבל". אמנם ידוע הוא שבא"י היו רגילים לקרא את הישיבות בשם חבורה⁶⁸, ושם זה היה רגיל שם גם בתקופת הגאונים, כמו בתואר הכבוד "שלישי בחבורה"⁶⁹ על ידי ישיבת ירושלים-דמשק של הגאון הארצישראלי. אבל מה זה "חבורתא קדישתא די בבבל"? אין מקום אף לפקפק קל שזה אינו מכוון לישיבת

⁶¹ סדר החכמים שם עמ' 87.

⁶² ראה על זה ביחוד פוזננסקי, אגשי קירואן, בכמה מקומות.

⁶³ הכמוי "רישי גלותא", כמספר רבים, הוא כנראה רק שיטפא דלוישא מהסמכות עם רישי כלי ורישי מתיבתא.

⁶⁴ ג"ה עמוד 377. ⁶⁵ הנהות לסדור (גרמנית) ת"א עמ' 66.

⁶⁶ רק פוזננסקי, ענינים שונים עמ' 48, חושב שאין להקפיד על הסדר, ואין דבריו נראים. (דוגמתו מרב האי אינה מכבסת השערתו, שהרי הוא מזכיר את החכמים בסדרם מלמטה למעלה).

⁶⁷ על זה העיר קרוים ב"השלח" כרך מ"ג עמ' 71. פירושו שרישי כלא הם "היושבים ראשונה במלכות", אינו מסתבר כלל.

⁶⁸ מאנן, דהודים במצרים כרך א' עמ' 272.

סורא ופומבדיתא, שדרי בספרות הגאונים (60) הרחבה אינן נקראות אף פעם בשם „חבורתא“ (70).

לכן אני משער שהכנוי הזה מכון לשיבת הגאון בבגדה, שכך היא נקראת הרבה פעמים באגרות רב שמואל בן עלי (71). מזה יוצא שכנו אותה בשם זה באמצע המאה הי"ב, שאז חי ר' שמואל, וכנראה לא התחילו לקרא בשם זה זמן רב מקודם. מכון שישיבת הגאון בבגד נסדה ע"י רב שרירא, שהעתיק את ישיבת פומבדיתא שמה, ואת הישיבה הזו נאמר, לא כנו כלל בשם חבורה, ואם כן הכנוי „חבורה“ לשיבת בגד לא נולד לפני אמצע המאה הי"א, וכתוצאה מזה אנו יודעים שתפלת „יקום פורקן“ לא נתחברה לפני זמן זה (72). השערתנו הזאת שהתפלה נתקנה רק בתקופה מאוחרת מסתייעת גם על ידי העובדא, שנוכרה הישיבה שבא"י בתוך תפלה שהתפללו בני בגד בעד ישיבות ארצם, בזמן שישיבות „סורא ופומבדיתא“ היו קיימות, לא החשיבו ביותר את הישיבות שבארץ הצבי, ואז לא היו מזכירים אותן בתפלה. ורק מסוף המאה הי"א ואילך כאשר פסקה תקופת הגאונים ונתדלדל חסגן הרזוני של הישיבות הבלליות ולעומת זאת עלתה קרן התורה בארץ ישראל, אז עלה גם כבודן של ישיבות א"י בעיני הבלליות ורק אז התחילו לכלול את הישיבות שבארץ ישראל בתפלתם בעד ישיבותיהם; והפיכך יש גם לשער שעם שנוי המצב והיחס שבין ישיבות בגד וא"י בא לבלל השם הארצישראלי חבורה, ובהיות ועלדה תפלה זו רק אחרי נמר תקופת הגאונים, אנו מבינים גם כן, שנוכרה בפעם הראשונה מר' זרחיה הלוי (73) וממחזור וטרי (74). ו. א. בסוף המאה הי"ב, בעוד שכל הספרות הקודמת (75) עוברת עליה בשתיקה (76), מטעם זה גם כן נמצאת תפלה זו רק במנהג

(60) גם בתקופה התלמודית היה השם הבירה בלתי ידוע בבבל, כאמר שם עמ' 354.

(70) יש להעיר שר' נתן כתב (שם עמ' 88) ש„בתכלית החדש (בלא) יקראו התישבות והשאלות כמעט כל החבורה“. אבל אצלו אין מלה זו שם לישיבה אלא כמשמעותה הפשוטה, והוצה לימה, שכל הנכחים, אפילו „התרכיבא“, שדבר עלוהם קודם דרך אנכ באמרו יט' „לשאר התלמידים צריך להודיע“ את המסכת של הבלא הכאה, היו ניכחים ביטעת הקראת התישבות.

(71) „חכמי חבורתנו“ (עמוד 68) „סני חבורתנו“ (עמ' 75, 77, 93). הגאון נקרא „ארי שבחבורה“ (עמ' 83). ראה גם דברי הס"ל עמ' 13.

(72) הבמזוי „חבורתא קדישתא“ אינו מפלוא; ר' יוסף בן אביתור מדבר כבר מ„בתיבתא הקדושה“, עיין הערה 8. (73) המאור הקטן לעירובין דף נ"ט.

(74) עמ' 172, 173. (75) ברלנר שם עמ' 65.

(76) אפילו בסדר רב סעדיה חסרה התפלה, ראה בפירושי „סקר הכרכות“ על סדר רב עמרם ח"ב עמ' 76. אבל מסה שאינה נמצאת בסדר רב עמרם אין להסיק שלא היו מתפללים איתה בזמנה מכיון שניסח התפלות המקובל שבסדר זה לא יצא כולו מידי רב עמרם (לפי נינצברג, ניוניקא ח"א, עמ' 119 והלאה) או (לפי אלבונג, תולדות העבודה (גרמנית) עמ' 360) שלא היה בסדר רב עמרם בצורתו העיקרית שום ניסוח של תפלה.

הצרפתי הקרום ובמנהג דאשכנזי (77); נוסח הסדור כבר היה קבוע בזמן שנתחברה תפלת "יקום פורקן", ולכן לא הספיקה לחדור לתוך רוב המנהגים.

אם נכונה היא השערתנו שמחבר ה"יקום פורקן" היה חי בתקופה שאחרי הגאונים, עלינו להבין את התואר "רישי מתיבתא" לא במובנו העקרי, כלומר הגאונים ראשי הישיבות, אלא במובן ראשי ישיבות סתם (78), שבמאה ה"א וה"ב היה התואר "ריש מתיבתא" נפוץ מאד (79). וכיוצא בו עלינו לומר, שגם השם "דייני די בבא" אינו אלא סתם תואר לאבות כ"ד בכל מקום שהם, והוא תואר שנתרוקן מתוכנו, מעין זכר ל"שער" ישיבת הגאון בתקופה הקדמת; וכן אנו מצאים לרוב במכתבים הנ"ל את הבטוי "שער הישיבה", וזהו בזמן שכבר חדלה הישיבה להיות בית משפט מרכזי (80). ומכיון שה"רישי כלי" קבלו תוארם מאת ישיבת הגאון שבבגד (81), ה"חבורתא קדישתא די בבבל", לפיכך הם נזכרים סמוך לה ולפני ה"רישי מתיבתא דייני די בבא", שאינם קשורים עמה כלל; אגב בזמן ההוא זכו "רישי כלי" לתוארם רק לאות הצטיינות, כי כשפסקו ישיבות הגאונים ובקשר עם זה חדשי הבלא פסקו גם ראשי הכלות במובן העקרי של התואר, וכן יש גם לקיים גרסא שלנו "רישי גלותא" לגבי נוסח מחזור ויטרי שחסרות בה המלים הג"ל (82), שכפי האמור אין שום קושי שה"רישי גלותא" נזכרים רק אחרי ה"רישי כלי".

ידיעה קצרה על חוגים שונים של תלמידי חכמים שלקחו חלק בחבר המורים של הישיבה במשך חודש בלא אנו מצאים (83) בתשובה אחת לר' שמואל

(77) ברלינר שם עמ' 66.

(78) למשל בבגדד היו בזמנו של רב שמואל בן עליו לא פחות מעשר ישיבות, ראה ס' המסעות לר' בנימין מטודילא, הוצאת אשר עמיד 60.

(79) הרבו לפעמים לכנות בתואר זה, עד שיהרמב"ם מעיד (בפירוש המשניות לבכורות ד' ד') ש"בא"י ובארץ המערב קראין קצת בני אדם ראשי ישיבה ואחרים אב בית דין... וכבר ראיתי... שיש מי שנקרא ראש ישיבה ואפילו בר בי רב דחד יומיה ליתיה".

(80) יש להעיר על הנחשא שבמחזור ויטרי, עמוד 173: "דייני דבבא ודייני דמתא".

(81) רב שמואל בן עליו מדבר באנרותיו מ"תלמידנו (עמ' 81, 82) רניאל אלוף הישיבה" (עמ' 74) ו"אלוף" מזדהה עם "ראש כלה", כפי שהראה פוננסקי, ענינים שונים עמ' 45 והלאה.

(82) כבר ב"פנקס גרמיווא" כ"י עתיק מאד נמצא "יקום פורקן" בעד רישי גלותא ("מקור הברכות" שם).

(83) בקשר עם זה יש להזכיר: תשובת רב עמרם בתשו' הג' הוצ' ליק מי' נ"ו: "קבלו שלום ממנו ומטר רב צמח דיינא דבבא ומן רישי כלי ומכל חכמים הסמיכים שהם במקום סגהדרוי גדולה ומן בני מיומי (כך צ"ל במק' "קיומי" בגרסם) שהם במקום סגהדרוי קטנה ומשאר חכמים ותנאים ות"ח שבושיבה כלה". תשובת רב שרירא, טכפטים עמ' 98: "ישא אלוף שלום רב ממנו ומן האלופים וקני סגהדרין וכל חכמי הישיבה והתנאים והסיפורים והתלמידים". תשובת רב

בן הפני נאון⁸⁴). כה הוא שולח את שלומו "... מן ראש הסדרים ורא' המדרשים והפרקים והסיומין והסיעות..."⁸⁵). אפנשטיין⁸⁶) ראה בהם את החכמים שעליהם היה מוטל לפקח על אלה התלמידים שהיו צריכים לעבור על סדר שלם או על מדרשי הלכה או על פרק ידוע של מסכת או על אלה שנמרו המסכת (לכך "סיומין"), ועל "ראשי הסיעות" הוא חושב שנקראו כך, מפני שעליהם היה מוטל להביא הוכחה, "סיוע"⁸⁷) מן התלמוד בתוך הוכחות של ימי הכלא, אבל פירושו אינם עומדים לפני הבקורת: מדרשי הלכה לא נלמדו כלל באופן שימתי, ועל אחת כמה וכמה שלא היו קבוצות מיוחדות שטפלו בהם ושהיו וקקים לפקח מיוחד. גם אין להבין פירושו על "ראשי הסדרים" שהרי למדו בחדשי הכלא רק מסכת אחת או לכל היותר שתי מסכות. גם אינו מתקבל כלל על הדעת שהעמידו מורים מיוחדים בעד "פרקים" (ולפי דעתו כנראה פרקים אחדים, שלמדו בעיון בימי הכלא) ומה גם ל"סיומין" של המסכת. — קרויס⁸⁸) דוחה את הפירושים השונים של אפנשטיין (בלו לתת טעם לדבריו), אמנם גם פירושו דגא אינו מסתבר. לפיו המלים "סדרים, מדרשים ופרקים" הם שמות שונים לדבר אחד: ישיבה, אמנם הוא מחזיק בהשערתו זו רק בנגע ל"מדרשים". "ראשי סיומין" הם לפי דעתו שלשת החכמים היושבים על יד שבעה ראשי הכלא בסוף השורה הראשונה, ונקראו כך, מפני שהם ממלאים ומסיימים אותה, אבל אם כן היה לכנותם בשם "נוסימין" ולא "ראשי הסיומין". את המלה "סיעות" הוא מפרש במובן של תלמידים נוסעים למקום הישיבה, ו.א. הללו

האי נאון, שכספים עם' 133: "ישא... שלום רב ממנו ומן מר אסף ראש הסדר שלישיבה ומן האלופים וזקני סנהדרין וכל חכמי הישיבה והתנאים והסופרים והתלמידים". תשובת רב ישראל בן שמואל בן הפני, שם עם' 168: "שאו שלום ממנו ומן יוסף בן אב (= אב ב"ד) דורנו ומן האלופים והחכמים השרים והסגנים ובני הגאונים והשופטים והתנאים והתלמידים והסופרים".

⁸⁴) י. ק. ר. כרך ו"ח עם' 403. לשון כל הפסקא שם: "ישאו אחינו שלום ממנו ומן יש' (?) סופר הוש' בתורנו המהיר בתו' ו"ו ומן ראש המדרים ורא' המדרש' והפרקים והסיומין והסיעות ומן האלופים והחכמים ובני הגאונים והשופטים והתנאים והתלמידים והסופרים".

⁸⁵) דומה לזה ההקדמה של תשובה אחת לרב שרידא נאון, נ"א כרך א' סו' ט: "קבילו שלמא מיננא ומן ראשי כלי וראשי מדרשי וראשי פרקי ומן רבנן דדרא רבא ומן רבנן דסיוכו ומן רבנן תנאי ומן כל מתבתא". השוה לזה תשובה שהו"ל דוקעם ב"בבן חנניה" שנת ד' עם' 141: "רב צמח ריש דיוני דבבא דמחזותה [צ"ל דמארתא או דמחזותא] (הרכבי נ"ה עם' 389) המדאי ריש גלותא... שאו שלום ממנו ומן האלופים ומן רבנן קשישאי דדרא רבא שעומדים במקום סנהדרין גדולה ומן רבנן שעומדים [במקום סנהדרין קטנה] (הוספת הרכבי שם) ומכל תלמידים וחכמים שבבבל".

⁸⁶) "ביוטרענע" להיסטוריה ולספרות בתקופת הגאונים עמוד 14 והלאה.

⁸⁷) הוא כבסם השערה זאת על במאי שכספור רב נתן המוכא בפנים על יד הערה 97.

⁸⁸) הצופה לח"י כרך ז' עם' 267 והלאה.

שהגיעו שמה מרחוק. אבל ע"ז יש להשיב, הלא רובם ככולם באו ליישוב הגאון מרחוק לימי הכלא⁸⁰ ולכן אין להבין למה קרא הגאון רק חלק קטן מהם בשם "סיעות", ושנית אין למלה זו, לפי כל המלונים, במתנאה האטימולוגי שום יחס אל השורש נסע. — מאנן⁸⁰ טובה, שראשי סדרים וראשי הפרקים הם תוארים נרדא בלי שום תוכן, וזרונות מימים קדמונים שבהם כנו את ראשי הישיבות בתוארים אלה; על התוארים האחרים אינו מדבר.

לפי דעתי כל הבטויים הנזכרים הם רובם ככולם תוארים שזכו להם החכמים לפי מדרגת חשיבותם ופעולתם בישיבת הגאון בתורש כלל; בזה אני בדעה אחת עם אפנשטיין, אבל בפרטים פירושי שונה מפירושו. בתחלה נברר את השם ראש הסדרים — כך כתוב! ולא כמו שהוא מובא אצל אפנשטיין וקרוים: ראשי הסדרים. תואר זה נמצא רק בתשובתנו זאת ובתשובה אחת לרב האי (המבואה בהערה 83) בשני קצת, "ראש הסדר שלישיבה". מידוע לנו בזמן התלמוד את ראש הישיבה גם בשם "ריש סידרא"⁸¹, אבל בתקופת הגאונים נשתכח שם זה לזמרי, ולא השתמשו בו רק בסופה, אבל לא כתואר לראש הישיבה עצמו אלא לאב בית דין שלו⁸², והרי מוכרח לומר כן שהשם מכון לאב"ד, שאלמלא כן אנו צריכים לומר שרי שמואל בן חופני לא שלח פריסת שלום מאת האב בית דין שלו, מה שלא היה כדרכו שנהג לשלוח פריסת שלום גם בשם האב"ד, ומתוך כך מובן שהגאון מזכיר את ראש הסדרים (הסדר) בין רמי המעלה השונים של הכלא במקום הראשון (רב האי) או אחרי סופר הישיבה, שנוצר קדם מפני שחבר את המכתב (רב שמואל בן חופני), שזהו מתאים למעמד הכבוד של האב בית דין שהיה שני לגאון.

בנתע לראשי הפרקים יש להראות על שני מכתבי רב שריא שה"פרקים" היו נדונים בימי הכלא, שכך הוא כותב⁸³: "בהדש הזה של אלו ימי הכלא היינו מוטלין במרחק עם תלמיד אחד והיינו יושבים בחד ומדדמים (ומדמים?) במסכתא דכלא בבכי ואנקה, ובמזחים אנו כי באדר הזה... נקבעו הפרקים במיב לכב [ו]תודה לאל", ובמקום אחר⁸⁴: "אנחנו... נורסים מסכתא דכלא... וקבעים פרקים ואיחזים את הגדר שלא יפריץ... ומביאין את התלמידים לפנינו". מתוך הציטטים האלה וכן מתוך הציטט שהבאנו למעלה על יד הערה 15 אנו יודעים גם כן את מובן המלה "פרק" בספרות הגאונים, והוא שיעור

⁸⁰ כמו שהזכחנו למעלה על יד הערה 19.

⁸⁰ טכסטים עמ' 197.

⁸¹ חילון קל"ז ע"ב, אגרת רב שריא עמ' 78, 80, "סדרא" ו"ישיבה" הם שמות נדרפים, עיין ערוך השלם בערכו.

⁸² אירע גם כן שחלקו תואר זה רק לשם הצטיינות, כגון אצל רב יהודה ריש סידרא בריה דמר רב יוסף, ששלח שאלות אל רב האי נאון (נ"ה עמ' 96). עיין גם אפנשטיין שם עמ' 18 הערה 4.

⁸³ טכסטים עמוד 105.

בעד תלמידים⁶¹). בהוראתה זו של המלה השתמשו עוד במאה ה"ב, שרב שמואל בן עלי נתן לחכם אחד הרשות „לדין ולהגות... ולדרוש תורה ברבים ולקבוע פרקים⁶²“. את השם „ראשי הפרקים“ מצינו כבר בתקיפת התלמוד ואו בהוראת חכמים הנאמרים דרשות על עניי הלכה לפני העם⁶³. אבל לפי שבתקיפת הנאונים השתמשו במלה פרק בהוראת שיעור, נשתנה כמובן גם פירושו התואר „ראשי הפרקים“, שאז היו ראשי פרקים חכמים שקבלו את הרשות „לקבוע“ שיעורים.

ראשי המדרשים הם לפי דעתי אותם החכמים, שהיה עליהם לברר לפני כל החכמים והתלמידים, שבאו לכלא, את המניא שהם למדוה שם מקודם ושנשאו ונתנו עליה בעיון ולהודיע להם את פירושה הנכון, שכך כתב ר' נתן הבבלי⁶⁴: „וכשמתברר הכל יפה עומד א' מדרא קמא ודורש ברבים עד ששומעין אותו כקמן כגדול וכל מי שרואה אותו עומד יודע שאינו עומד אלא לברר הבריתא“, ז. א. דגמרא⁶⁵ שלמדוה, „שממני סיוע השמועה“, אם כן קראו „ברור בריתא“ זה בשם „מדרש“. ומכיון שה„מדרש“ הוה היה נחויך וחשוב מאד, לא כבדו בו אלא מי שהיה חכם מצויין ומקומי בשורה הגדולה⁶⁶.

ראשי הסיומין הם החכמים שקבעו המסקנא של הגמרא להלכה, וזה נקרא סיומא, גם בתלמוד⁶⁷ וגם בספרות הנאונים¹⁰⁰. שכך היה סדר למדום בכלא: „ראו“⁶¹, ז. א. אחרי עומד את ה„מדרש“ על ה„בריתא“, „מדקדקין בה

⁶¹ לפי מאנן (שם עמיד 85 הערה 66) לא נשתנה מיבן המלה לגבי תקופת התלמוד (ראה הערה 96), אבל פירושו נכון רק בציטטים המובאים ממנו. ואולם הוא חישב (עמיד 198) שהשם „ראש הפרק“ מישמש בתקיפת הנאונים תמיד רק דרך היטאלה, אבל אי אפשר לפרש כך במכתב רב שמיאל בן חפני, שהיה גם התיארים האחרים הנזכרים שם מציינים פעילת של נושא התואר בימי הכלא.

⁶² אגרות רב שמיאל בן עלי עמ' 48, 49. היא סבדיל איפא בין „לדרוש ברבים“ ובין „לקבוע פרקים“.

⁶³ באברה, ערכי מדרש, תרגום עברו עמ' 262. כמבין נתקיימו בתקיפת הנאונים גם פרקים במבין העיקרי, השיה ליון, להקד שאילתות רב אחאי נאון בס' הויבל לזואלמיט עמ' 32.

⁶⁴ בקשר עם זה נעיר שה„תנאים“ שמוכרים איתם הנאונים בתשובתיהם (עין הערות 83 עד 85) אין לפרש שידעי רק את המשנה והבריתא בעל פה כמו שתוישב אפנשטין שם עמ' 20, שהרו אין טעם לזה שהיו מעדיפים ידועית במשנה ובריתא על ידיעית בתלמוד יסבומניהם כבר היה מסדר בכתב, אלא בידאי השתמשו הנאונים בכנאי „תנאים“ רק באופן מישאל.

⁶⁵ כבר הראה אפנשטין שם עמ' 15 ש„דרא רבא“ שמדיבר עליו בספור ר' נתן וגם בתשובית (השיה הערה 85) אינה השירה הראשונה, אלא שכך נקראות השירות הראשונות בכלל. לפי פוזנסקי, ענינים שונים עמ' 47 אין השורה הראשונה נקראת כלל „דרא רבא“ אלא „דרא קמא“.

⁶⁶ כ"ק קי"ז ע"א; כ"ב כ"ב ע"א.

¹⁰⁰ ראה הטקומות המובאים באוצר הנאונים לברכות עמ' 128, כס' המתכות עמ' 101 הערה 9: ובנ"א ח"ב עמ' 204. פירושו כבר נמצא אצל אפנשטין, שם עמ' 17, אבל רק על „רבנן דסיומא“.

לחקר על ה"בלא" בתקופת הגאונים

שאר התלמידים (101) ותוקרין אותה ומבארין אותה באר היטב". ואחר כך קמו ראשי הסיומין והגידעו את מסקנת הגמרא לכולם. בסיומא זו השתתפו רק מקצת חכמים, וכמוכן המצוינים שבהם, שאמנם לא נבחרו הוקא מבין היושבים בשורה גדולה, שכך יוצא בפירוש מתוך דברי רב עמרם (102). — ומה שנקראו בשם ראשי המדרשים והסיומין ולא בשם בעלי המדרשים וכו' (103), שהוא מתאים יותר מצד סגנון הלשון (רב עמרם מדבר באמת מבעלי סיומין), אפשר שזהו בשביל השוואת התוארים ראשי כלא, ראשי הפרקים וכו', ואולי בא השם "ראש" לאות של כבוד והערצה מיוחדת (104).

מה שנוגע לראשי הסיעות יש לשוב לב לזה שבאננות רב שמואל בן עלי נמצאת פעמים רבות המלה "סיעה", והיא קצוד לשון מ"סיעת חכמים" (שם עמוד 33) (105), למשל "סיעתנו ובני ישיבתנו" (עמ' 60) ו"סיעתנו ואדירי ישיבתנו וחכמי חברתנו" (עמ' 68). אנו רואים ש"סיעה" ו"ישיבה" ו"חבורה" הנזכרות פה הן כמעט שוות נרדפים, ואין לתמוה שר' שמואל בן עלי מרבה במלים שהוראתן שיה, שזהו מדרכי לשוננו, והרי הסגנון הפיוטי טיפוסי הוא לו, אחרי שבררנו שהוראת המלה סיעה היא חבורה של בני ישיבה, יש לשער שתפקודם של "ראשי הסיעות" היה להשגיח בימי הכלא על התלמידים, וביוחד על למודם, ובכך הם דומים ל"ראשי כלות" שהיו ממנים על החכמים שישבו בשבע השורות הראשונות.

(101) המושג "תלמידים" כולל פה לא רק את הלומדים אלא גם תלמידי חכמים, אפנשטיין שם עמ' 21 הערה 3 מביא חלוקי דעות על פירוש מקום זה. תלמיד במובן תלמיד חכם נמצא בספרות הגאונים לרוב, ראה אפנזביטצור, Hebrew Union College annual IX/VIII עמ' 421.

(102) היא מכדיל (בתשובתו המובאה בהערה 83) בין "החכמים... שהם במקום מנהדרי גדולה", ובין "בני סיומי שהם במקום מנהדרי קטנה", והראשונים נקראו בשם רבנן דררא רבא, השיגה תשיבת רב צמח, הערה 85.

(103) אחד של עשרה ראשי הישיבות בכבוד נקרא בתואר בעל הסיומ, סמעת ר' בנימין מצדילה, הוצ' אטר עמ' 60. ראה גם פוונסקי, גאונים כבל בתקופה שאחרי הגאונים (גרמנית) עמ' 18.

(104) גם רק "ראש", בלי הוספה, נמצא בספרות שאחרי הגאונים, עיין מאנן, יהודי מצרים ח"א עמ' 262.

(105) בהוראה זו כבר נמצא בתלמוד לרוב, עיין ערוך השלם בערכו.